

An Analysis of the Stylistic References of Zoroastrian Religious Architecture in Iran

Hamid Afshar

Assistant Professor of Iranology Foundation, Tehran, Iran

Abstract

Zoroastrian religious architecture from the Sassanid period to the late period had distinctive style references and was influenced by internal and external factors, including political, social and economic. Researchers have studied the religious architecture of the Sasanian period, but the periods after that have received less attention. Pre-Islamic Zoroastrian architecture had a distinct style that was based on a quadrilateral plan and a domed roof and was executed with stone materials. Zoroastrians had problems in building religious places and did not want to see these places in the context of cities, despite the restrictions that the Ahl Dhimma law created in Islamic cities. The religious buildings of this period are influenced by the architecture and residential context of cities like Yazd. The constitutional revolution and the social and political conditions after that, together with the material and spiritual support of the Persians of India in the constitutional period and in the period of Reza Shah, encouraged the Zoroastrians to build magnificent and visible religious buildings in the cities of Tehran and Yazd. The social and political conditions of this period had a direct impact on the construction of fire temples and created a new type of these places with a special effect of the conditions of the time and the existence of signs of archaism. The current research, which is collected by field and library methods and by descriptive-analytical method, seeks to know the characteristics of Zoroastrian religious architecture after the Sassanid period and the factors affecting it.

Key word: Iranian Zoroastrians, Fire Temples, Archaism, Religious architecture, Religious minorities.

* Corresponding Author, Email: afsharhamid@chmail.ir

تحلیلی بر مراجع سبکی معماری مذهبی زرتشتیان ایران

حمید افشار

استادیار بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ایران.

چکیده

معماری مذهبی زرتشتیان از دوره ساسانی تا دوره متأخر مراجع سبکی متمایزی داشته و تحت تأثیر عوامل متعدد درونی و بیرونی، اعم از سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بوده است. پژوهشگران متعددی به معماری مذهبی دوره ساسانیان پرداخته‌اند اما ادوار پس از آن به دلایلی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. معماری زرتشتیان پیش از اسلام سبک مشخص و متمایزی داشته است. این سبک که مبتنی بر پلان چهارتاقی و سقف گنبدی بود با مصالح سنگی اجرا می‌شد. اما زرتشتیان تا پیش از دوره ناصری به دلیل وجود محدودیت‌های که قانون اهل ذمه در شهرهای اسلامی فراهم می‌کرد با محدودیت‌هایی در ساخت اماکن مذهبی مواجه بودند و حتی تمایلی برای رؤیت‌پذیرکردن این اماکن در بافت شهرهای اسلامی نداشتند. بناهای مذهبی این دوره تا حد زیادی متأثر از معماری و بافت مسکونی در شهرهایی مانند یزد است. انقلاب مشروطه و شرایط اجتماعی و سیاسی پس از آن همراه با حمایت‌های مادی و معنوی پارسیان هند چه در دوره مشروطه و چه در دوره رضا شاه، زرتشتیان را برای ساخت بناهای مذهبی با شکوه و رویت‌پذیر در شهرهای تهران و یزد ترغیب کرد. گفتنی است، شرایط اجتماعی و سیاسی این دوره تأثیر مستقیمی بر ساخت آتشکده‌ها داشت و نوع جدیدی از این اماکن را با تأثیر ویژه از شرایط زمانه و وجود نشانه‌هایی از باستان‌گرایی ایجاد کرد. پژوهش حاضر که به روش میدانی و کتابخانه‌ای جمع‌آوری و به روش توصیفی - تحلیلی پرداخته شده، به دنبال شناخت ویژگی معماری مذهبی زرتشتیان در دوران بعد از ساسانی و عوامل تأثیرگذار بر آن است.

کلیدواژه‌ها: زرتشتیان ایران، آتشکده‌ها، باستان‌گرایی، معماری مذهبی، اقلیت‌های مذهبی.

۱. مقدمه

معماری مذهبی زرتشتیان به ویژه در دوره پیش از اسلام مورد توجه پژوهشگران و خاورشناسان بوده اما همان اندازه که این موضوع در دوره ساسانی پرداخته شده، در دوره اسلامی و به ویژه در دوره متأخر مورد غفلت و بی توجهی قرار گرفته است. عدم تداوم کاربرد بناهای مذهبی ساسانی و خاموش شدن آتشکده‌ها مقارن با حمله اعراب و عدم وجود آثار شاخص آن‌ها در دوره اسلامی از مهم‌ترین دلایل این خلاء پژوهشی است. همچنین عدم رؤیت‌پذیری آدریان‌ها و آتشکده‌های زرتشتیان در بافت شهرهای مانند یزد که از مهم‌ترین کانون‌های اجتماعی این اقلیت مذهبی به شمار می‌روند از اصلی‌ترین عوامل عدم شناخت و توجه پژوهشگران این حوزه به شمار می‌رود. علت عدم تمایل به دیده شدن بناهای مذهبی این اقلیت را باید در دلایل فقهی و شرایط اجتماعی حاکم بر زمانه ساخت آن‌ها جستجو کرد. این موضوع از آن جهت قابل استناد است که شرایط اجتماعی و سیاسی دوره مشروطه و پهلوی اول، تغییراتی را در معماری مذهبی زرتشتیان نسبت به گذشته بروز داد. تلاش برای ساختن بناهای مذهبی با شکوه و رؤیت‌پذیر در بافت شهری بر خلاف دوران قبل، مهم‌ترین تغییری است که در دوران مشروطه و معاصر مشاهده می‌شود. در این میان عدم کاربرد عناصری مانند چهارطاق با پوشش گنبدی و جرزهای بلند و استوار و پلانی متفاوت با آنچه از معماری مذهبی دوران ساسانیان قابل استناد است، نشان از تغییر مراجع سبکی معماری مذهبی زرتشتیان در دوران معاصر دارد. بررسی معماری زرتشتی از زمان مشروطه به بعد و مقایسه آن با دوره ساسانی اطلاعات ارزشمندی از شرایط اجتماعی و سیاسی اقلیت مذهبی زرتشتی را آشکار می‌کند. نگارنده با طرح این پرسش که ویژگی معماری مذهبی زرتشتیان بعد از اسلام چیست و تحت تأثیر چه عواملی بوده است؟ تلاش دارد، خلاء پژوهشی مذکور را با ارائه مناسبی از ویژگی‌های معماری مذهبی زرتشتیان بعد از دوره ساسانی را در حد توان پرکرده و شناخت مناسبی از آن ارائه دهد.

پژوهش پیش رو از آنجا که به مباحث تأثیرگذار در معماری مذهبی زرتشتیان می‌پردازد از نوع تاریخی است. آتشکده‌های موجود درون شهرها حکم داده‌های این تحقیق را دارند و ابزار گردآوری اطلاعات، مشاهده و توصیف، تصاویر، پلان‌ها و منابع کتابخانه‌ای هستند. اطلاعات جمع‌آوری شده به روش توصیفی-تحلیلی مورد ارزیابی و مقایسه قرار گرفته و تجزیه و تحلیل کیفی داده‌ها انجام شده است. بر این اساس آثار موجود با حضور در محل، مشاهده تصاویر و پلان‌ها ارزیابی و مقایسه تطبیقی شده‌اند و سپس با اطلاعات به دست آمده از منابع کتابخانه‌ای در مورد شرایط اجتماعی و سیاسی مؤثر بر معماری زرتشتیان سنجیده و مورد تحلیل و بررسی منطقی قرار گرفته‌اند.

۲. پیشینه پژوهش

مهم‌ترین منبع در زمینه معرفی آثار معماری مذهبی زرتشتیان یزد، مکتوبات ایرج افشار در جلد دوم کتاب یادگارهای یزد است و اکثر آثار ارائه شده بعدی متأثر و برگرفته از اثر ایشان به شمار می‌روند (افشار، ۱۳۵۴). مرحوم افشار اگرچه فهرست دقیقی از آثار زرتشتیان را ارائه کرده اما این اطلاعات عمدتاً بسیار اندک و مجمل است. ملکه حیدری در رساله کارشناسی ارشد خود با عنوان «پژوهشی بر آثار زرتشتیان یزد» بر پایه تحقیقات میدانی و اطلاعات گردآوری شده در سازمان میراث فرهنگی، معرفی مناسبی از آتشکده‌های فعال شهر یزد ارائه کرد (حیدری، ۱۳۹۲). پژوهش‌های متعددی در مورد اماکن مذهبی زرتشتیان با رویکرد مرمت و معماری انجام شده است (هاتف‌نیا، ۱۳۸۷). «مطالعه جامعه‌شناختی رؤیت‌پذیری زرتشتیان به‌عنوان یک اقلیت مذهبی در فضای عمومی شهر تهران» مباحث جامعه‌شناختی این اقلیت را در بافت شهر تهران بررسی کرده است (مومنی و شریعتی، ۱۳۹۶). افشار در رساله دکتری خود با عنوان «تحلیل باستان‌شناختی خاستگاه و جایگاه شهری بناهای مذهبی اقلیت‌های دینی در بافت تاریخی تهران از دوره زندیه تا پایان دوره پهلوی اول» تحلیلی از شرایط اجتماعی و سیاسی حاکم بر معماری این اقلیت که منجر به شکل‌گیری آدریان تهران با ویژگی‌های خاص معماری آن شده، ارائه کرده است (افشار، ۱۳۹۹).

۳. توصیف و بررسی

۱-۳ معماری مذهبی زرتشتیان در دوران ساسانی

دین زرتشت تشکیلات پیچیده‌ای پیش از اسلام (دوره ساسانی) داشت و الگو و سبکی خاص در معماری بناهای مذهبی ایجاد کرد. نیایشگاه یا آتشکده‌های زرتشتیان بنا به آتشی که درون آن شعله‌ور بود و میزان اهمیت آن به سه مرتبه تفکیک می‌شدند. مهم‌ترین آتش و والاترین آن‌ها، آتش بهرام نام دارد. مراحل تهیه و تقدیس این آتش یک سال زمان می‌گیرد و از ۱۶ نوع آتش گوناگون تهیه می‌شود. آتش بهرام شهر یزد، قدیمی‌ترین آتش فروزان بهرام در ایران و هند است. دومین آتش، آدریان نام دارد که مراحل افروختن آن ۵ هفته به طول می‌کشد و از چهار نوع آتش تهیه می‌شود. سومین آتش، دادگاه یا «درمهر» نام دارد (دابو، ۱۳۵۸: ۱۳-۱۲).

زرتشتیان در وهله نخست، ایجاد آتشکده و یا حتی نشاندن آتش را به منزله سپاسگذاری از خداوند انجام می‌دادند (Gignoux, 1991, p. 17) اما این مورد تنها دلیل ایجاد آتشکده‌ها نبود. اعطای مشروعیت و رسمیت مذهبی به امور دینی توسط پادشاهان ساسانی و حمایت بی‌دریغ در ایجاد آتشکده‌ها و موبدان آن‌ها پیوستگی عجیبی میان آیین مذهبی و تشکیلات حکومتی ایجاد کرد. ابن حوقل در مورد وجود آتشکده‌ها در دوره ساسانی اشاره کرده که هیچ شهری بدون آتشکده نبوده است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۵). مسعودی به پیاده رفتن پادشاهان ساسانی برای زیارت آتشکده آذرگشنسب اشاره کرده است (مسعودی، ۱۹۶۵: ۸۹) و این نشان از جایگاه والا و نقش مهم سیاسی و مذهبی آتشکده‌ها در دوره ساسانی دارد. این موضوع تا حدی بوده که ساخت آتشکده‌های شاهی را در سرتاسر قلمرو حکومت، ایدئولوژی ساسانیان در مشروعیت بخشیدن سلطنت و تبلیغ پادشاهی ارزیابی می‌کنند (Wieshofer, 1986, p.372). گفتنی است، آتشکده‌ها چه از نوع حکومتی و چه متعلق به مردم عادی، نهادهای ثروتمندی در روزگار ساسانی بودند. داد و دهش یا وقف اموال چه از طبقات مردمی و چه در سطوح حکومتی امری رایج بوده است. اعطای ثروت پادشاهان شکست خورده، بخشیدن مسکوکات و جواهرات، اهدای صدقات، وقف زمین و موارد دیگر بخشی از منابع ثروت در اختیار این نهادهای مذهبی بوده است (میرزایی، ۱۳۸۸: ۱۳۳-۱۳۲). علاوه بر این آتشکده‌ها به صورت مستقل در امور اقتصادی مداخلاتی داشته‌اند (پریخانیان، ۱۹۸۳: ۶۷). موارد ذکر شده، حکایت از شأن و منزلت آتشکده در روزگار ساسانی دارد به نحوی که می‌بایست آن را نه تنها یک مرکز مذهبی و اعتقادی بلکه به منزله یک نهاد مذهبی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی پیوندخورده با سلطنت مورد ارزیابی قرار داد.

آثار و منابع باستان‌شناختی، معرفت و شناخت ویژه‌ای از معماری مذهبی زرتشتیان ساسانی در اختیار قرار داده‌اند. معماری وابسته به آیین زرتشت این دوره در فرم چهارتاقی و در قالب آتشکده قابل بررسی است (ویستهور، ۱۳۷۷: ۲۴۵). چهارتاق‌ها، بنای متشکل از چهار پایه استوار، چهار تاق، پوشش گنبدی و عموماً از جنس سنگ بوده‌اند. خصیصه عمده و ثابت در تمامی چهارتاق‌ها، پلان مربع‌شکل با گنبدی برافراشته به کمک گوشواره است (Boyce, 1975, p. 464). چهارتاق‌ها معمولاً کوشک‌های منفرد با چهار درگاهی باز بودند که در درون آن‌ها آتش مقدس افروخته می‌شد. البته باید گفت که این نیایشگاه‌ها عموماً بنای منفردی نبوده و در پیرامون آن ابنیه دیگری وجود داشته‌اند (مصطفوی‌کاشانی و صدری، ۱۳۸۳: ۸۰۰). قابل ذکر است، این بناها علی‌رغم پلانی ساده و ثابت، هر یک با ویژگی خاصی احداث شده‌اند (کاظمی، ۱۳۸۶: ۲۹۲). نظریاتی در مورد تشریفاتی بودن نگهداری آتش در چهارتاقی‌ها و انتقال آن از محل دیگری تنها برای اجرای مراسم مذهبی رسمی ارائه شده است که تحقیقات متأخر در این نظریه تردید دارد (Huff, 1987: 330-331). همچنین اگرچه برخی از صاحب نظران فرم چهار تاق را به گونه‌ای ارزیابی کرده‌اند که موجب زبانه کشیدن آتش در فضای وسیع زیر گنبد می‌شد (مهرآفرین و احمدی هدایتی، ۱۳۹۰) اما موضوع رؤیت آتش از میان جرزهای چهارتاق و یا عدم رؤیت آن مسئله مورد اختلافی است که به‌وضوح نمی‌توان راجع به آن صحبت کرد (هوف، ۱۳۶۶: ۴۰۱-۴۰۲). نهایتاً با توجه به آنکه آتشکده‌های ساسانی بناهایی تک‌بعدی و صرفاً مذهبی نبوده و کارکردهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی داشته‌اند، باید اذعان کرد که چهارتاقی عنصر اصلی آتشکده بوده و بنا به جایگاه، اهمیت و عملکرد آتشکده، بناهای پیرامونی دیگری نیز در کنار آنها وجود داشته است. در مجموع بناهای مذهبی

دوره ساسانی را در سه دسته و گروه مجزا قابل بررسی هستند (جدول ۱). اول مجموعه‌های ساختمان‌هایی که پیرامون یک چهارتاقی و راهروی مسقف آن تشکیل شده‌اند مانند تخت سلیمان؛ دوم: چهارتاقی با راهروی سقف‌دار پیرامونی که به صورت مستقل ایجاد شده‌اند مانند بنای تخت نشین فیروزآباد و دیگری چهارتاقی مستقل بدون راهرو مشابه بنای نیاسر (محمدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۵).

جدول ۱. ویژگی آتشکده‌های ساسانی

 <p>آتشکده آذرگشنسب (Naumann, 1995, p. 51)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - یکی از سه آتشکده اصلی زمان ساسانیان - آتشکده با مجموعه‌ای از بناهای پیرامونی - درونگرایی معماری - دارای محلی برای نگهداری آتش در زمان‌های غیررسمی - دارای دالانی برای طواف پیرامون چهارتاق - پوشش گنبدی و معماری چهارتاقی - مصالح عمده ساختمانی از جنس سنگ
 <p>▲ شکل ۳: فیروزآباد، نقشه و طرح بازسازی شده بنای تخت‌نشین (هوف، ۱۳۶۶: ۸۰)</p> <p>تخت‌نشین فیروزآباد (Hoff, 1987, p. 80)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - بنایی منفرد - دارای دالان طواف - پوشش گنبدی و معماری چهارتاقی - مصالح عمده ساختمانی از جنس سنگ
 <p>نیاسر</p>	<ul style="list-style-type: none"> - بنایی منفرد - پوشش گنبدی و معماری چهارتاقی - مصالح عمده ساختمانی از جنس سنگ - بدون دالان طواف

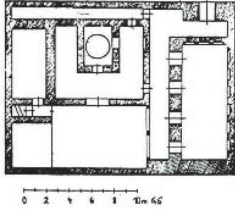

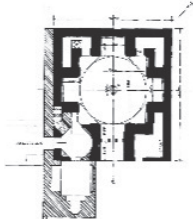

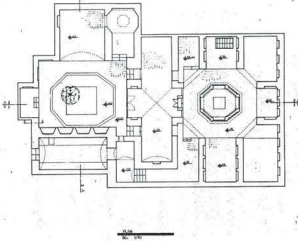

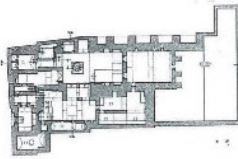

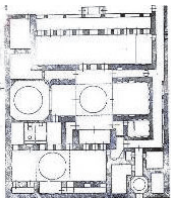
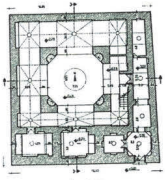
۲-۳- معماری مذهبی زرتشتیان بعد از ساسانیان

بناهای مذهبی اندکی از زرتشتیان در دوره اسلامی باقی مانده است و به همین دلیل بررسی و تحلیل آن‌ها دشوار است. برخی از آتشکده‌های بزرگ در اوایل دوران اسلامی تخریب شدند و موبدان تلاش کردند برای روشن ماندن آتش بهرام آن را پنهان کنند. آتش بهرام پس از مدت‌ها اختفا در شهرهای یزد و کرمان ایران و برخی شهرهای هندوستان از جمله نوساری، سنجان، سورت و بمبئی تخت‌نشین شد (شهمردان، ۱۳۳۶: ۲۲۴-۲۱۲). برخی دیگر از آتشکده‌های باقی مانده نیز از آنجا که اجازه تعمیر نیافتند به مرور زمان تخریب شدند و یا تغییر کاربری دادند (Brown, 1894, p.408). مهم‌ترین نمونه از این‌گونه آتشکده متعلق به شهر یزد است که به مسجد جامع شهر تبدیل شد (نفیسی، ۱۳۸۳: ۱۲۵). عدم وجود آتشکده‌ها از دوره ساسانی در شهری مانند یزد به حدی غیر منتظره بوده که آندره گدار محقق آشنا با معماری ایران نیز از بیان آن غافل نشده و برای توصیف آتشکده ساسانی از توصیف چهارطاقی مصلاهی یزد بهره برده است (گدار، ۱۳۷۱: ۸۴). گفتنی است، اگرچه زرتشتیان در بخش‌های مختلف کشور به صورت پراکنده زندگی می‌کردند اما جستجو برای یافتن بنایی با قدمت نسبتاً زیاد از آتشکده‌های این اقلیت عملاً بی‌فایده است. لذا به صورت ویژه باید بر شهر یزد و آثار موجود در آن تمرکز کرد.

آتشکده‌هایی در شهر یزد موسوم به «درمهر» وجود دارند. مساحت این بناها عمدتاً کوچک است و غالباً در اواخر دوره ناصری و پس از حمایت پارسایان هند ساخته و یا تجدید بنا شده‌اند (افشار، ۱۳۵۴: ۸۴۰-۸۲۸: ۲). این دسته از بناها عموماً ویژگی شاخصی در نمای بیرونی ندارند که نشانگر وجود معماری مذهبی زرتشتی باشد. یعنی در ساختار معماری آن‌ها ویژگی‌های معماری مذهبی دوره ساسانی اعم از چهارطاقی با پوشش گنبدی و جرزهای بلند و استوار به کار نرفته است. به بیانی دیگر نمای بیرونی این بناها تداعی‌کننده معماری مذهبی دوره ساسانی نیست و رؤیت‌پذیری آن‌ها به‌عنوان یک بنای شاخص در میان بافت شهری یزد بسیار اندک است. عمده مصالح ساختمانی این بناها خشت و گل بوده که در سال‌های اخیر با کاربرد آجر نوسازی شده‌اند. پلان بنا و عناصر معماری نیز بیش از آنکه تداعی‌کننده معماری باشکوه ساسانی باشد، رنگ‌وبوی معماری سنتی یزد را دارند. به عنوان مثال، کاربرد هشتی ورودی در غالب این آتشکده‌ها بیش از آنکه یک عنصر معماری مذهبی زرتشتی به شمار آید، عنصری سنتی در معماری اسلامی و بومی است. همچنین کاربرد عناصری مانند گودال باغچه، نورگیر و بادگیر (درمهر کوچه بیوک) را نمی‌توان با دانسته‌ها از معماری مذهبی دوران ساسانی تطبیق داد. این موضوع به خوبی نشان از بومی‌سازی معماری مذهبی زرتشتی در دوران اسلامی دارد و حاکی از این نکته است که زرتشتیان در هم‌جواری با مسلمانان رویکرد خود را تغییر داده و معماری آن‌ها متأثر از معماری اسلامی شده است (حیدریان و همکاران، ۱۳۹۱: ۳۰).

کاربرد طاق و گنبد نیز اگرچه از بین نرفته اما سبک آن بیش از آنکه یادآوری معماری ساسانی باشد، تحت تأثیر معماری بومی منازل مسکونی در شهر یزد قرار گرفته است. درواقع میان یک آدریان با یک منزل مسکونی سنتی در شهر یزد تفاوتی محسوس نیست. در نتیجه باید گفت معماری مذهبی زرتشتی در دوره اسلامی تلاشی برای نمایاندن شکوه عظمت یک آتشکده انجام نداده است. آتشکده‌های موجود در شهرهای یزد، اردکان و تفت در جدول (۲) معرفی شده‌اند (صرف نظر از اماکن زیارتی مانند پیر چک‌چک، پیر هریش و موارد دیگر که در خارج از شهرها و در مناطق دور از دسترس قرار داشته‌اند). گفتنی است که از میان آن‌ها، تنها بناهای درمهر نوش، درمهر کوچه بیوک و آتشکده شریف‌آباد معماری شاخص دارند و وجه تمایز آن‌ها نیز در عناصر معماری بومی و نوع پلان آن‌ها است.

جدول ۲. آتشکده‌های شهر یزد

		<p>آتشکده خرمشاه معماری سنتی. دارای هشتی ورودی. بدون دالان طواف.</p>
		<p>آتشکده شریف آباد معماری سنتی. دارای شبستان گنبدی، دارای محلی مجزا برای نگهداری آتش. هشتی ورودی. بدون دالان طواف.</p>
		<p>آتشکده کوچه بیوک معماری سنتی. دارای گودال باغچه، بیرونی و اندرونی. چهارطاق. نورگیر. بادگیر. هشتی ورودی. بدون دالان طواف.</p>
		<p>آتشکده کهن معماری سنتی. دارای هشتی ورودی و ایوان، بدون دالان طواف.</p>
		<p>آتشکده گهنبارخانه دارای هشتی ورودی. ایوان. بدون دالان طواف.</p>
		<p>آتشکده درمهر نوش دارای هشتی ورودی. گنبد خانه. بدون دالان طواف.</p>

(حیدری، ۱۳۹۲)

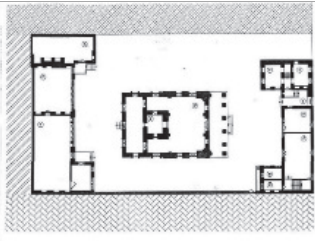

حمید افشار

تحلیلی بر مراجع سبکی معماری مذهبی زرتشتیان ایران

انجمن زرتشتیان تهران مجموعه بناهای آدریان تهران که در تقاطع خیابان جمهوری اسلامی و خیابان میرزا کوچک خان واقع شده را در مدت سه سال ساخت و در سال ۱۲۹۶ شمسی (۱۲۸۶ یزدگردی) به پایان رساند (پارکی، ۱۳۵۳: ۳۱). ساختمان آتشکده به‌عنوان هسته مرکزی مجموعه توسط دیگر بناها از قبیل تالارهای مراسم، پذیرشگاه ضعفا، اقامتگاه موبدان و بناهای دیگر احاطه شده و در میان حیاط بروی صفه‌ای احداث شده است. برای ورود به فضای داخل آتشکده باید از طریق چهار پله سنگی که در وسط نمای شرقی بنا قرار گرفته‌اند، عبور کرد. بالای در ورودی نشان فروهر نصب شده است. آتش مقدس درون مجمری قرار گرفته و دود ناشی از سوخت آن به وسیله دودکشی که در سقف آن همچون بادگیری تعبیه شده است به بیرون هدایت می‌شود.

آتشکده هما یا آتش ورهرام در شهر یزد، خیابان کاشانی و کوچه‌ای به نام آتشکده قرار دارد. انجمن اکابر صاحبان پارسی هندوستان در سال ۱۳۱۳ شمسی ساخت این بنا را آغاز کرد و در سال ۱۳۲۱ شمسی آتش ورهرام در آن تخت‌نشین شد (خنجری، ۱۳۷۳: ۲۴). آتش موجود در آتشکده یزد از آتش کاریان (آتشکده فرنیغ)، یکی از سه آتشکده بزرگ دوره ساسانیان است که در سده پنجم میلادی به عقدای یزد آورده شد (خورشیدیان، ۱۳۸۷: ۳۸۳). قابل ذکر است، شباهت فراوانی در معماری آتشکده یزد و آدریان تهران وجود دارد. این شباهت به‌نحوی است که به‌نظر می‌رسد، الگوی ساخت مشابهی برای هر دو در نظر گرفته شده است. صفه‌سازی، کاربرد ایوان ستون‌دار، سقف مسطح، کاربرد سنگ در نما و پلان مستطیل از وجوه بارز این همسانی به شمار می‌رود (جدول ۳).

جدول ۳. آتشکده‌های دوران مشروطه و پهلوی

 <p>(پرونده ثبتی میراث فرهنگی)</p>		<p>آدریان تهران دارای بام شیروانی، صفه، ایوان ستون‌دار، معماری درونگرا، بدون دالان طواف، معماری متمایز با الگوی پارسی (هخامنشی).</p>
 <p>(پرونده ثبتی میراث فرهنگی)</p>		<p>آتشکده یزد بام مسطح، پلان مستطیل، صفه، ایوان ستون‌دار، بدون دالان طواف، معماری متمایز با الگوی پارسی (هخامنشی).</p>

۳-۳- بحث و بررسی

متغیرهای زیادی بر سبک و شیوه معماری و شهرسازی تأثیرگذاراند. گذشته از عوامل طبیعی، عوامل انسانی و اجتماعی و سیاسی تأثیر مستقیمی بر ایجاد مراجع سبکی در هر دوره و زمانی دارند و این عوامل می‌توانند از درون و بیرون یک جامعه ریشه گرفته باشند و تحت تأثیر عوامل جاری روندهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی به ظهور و تبلور برسند. مراجع سبکی معماری مذهبی زرتشتیان نیز تابعی از همین موارد است. بر این اساس عوامل تأثیرگذار بر معماری بعد از دوره ساسانی تا پیش از مشروطه را باید به‌عنوان یک عامل درونی و متأثر از محدودیت‌های فقهی زندگی اقلیت‌ها در سرزمین‌های اسلامی ارزیابی کرد. زرتشتیان در دوره اسلامی اگرچه سعی کرده‌اند، ویژگی معماری پیش از اسلام را حفظ کنند اما با وجود محدودیت‌های فقهی قانون اهل ذمه، هیچ‌گاه توان آشکارکردن شکوه و صلابت در معماری خود را نداشته‌اند. عناصر به کار رفته در معماری مذهبی ساسانیان، تمایل به نمایاندن شکوه و عظمت در معماری آتشکده‌ها را به ذهن

حمید افشار

تحلیلی بر مراجع سبکی معماری مذهبی زرتشتیان ایران

متبادر می‌کنند. سازه‌های چون گنبد و چهارطاق فراتر از عملکرد اصلی به دلیل ساختار شکلی، نوعی از بزرگ‌نمایی و رفعت را با اوج گرفتن با سمت آسمان نمایان می‌کنند. بی‌شک اقتدار سیاسی و جایگاه اعتقادی و اجتماعی حاکم بر آن دوران در این زمینه بی‌تأثیر نبوده است. این درحالی‌ست که سازندگان آتشکده‌ها در دوره اسلامی اگرچه تمایل به نمایاندن شکوه و عظمت معماری مذهبی خود داشته‌اند، جهت وجود برخی از موازین در سرزمین‌های اسلامی که به‌عنوان قانون اهل ذمه در صدر اسلام مطرح شد و محدودیت‌هایی را در زمینه معماری برای اهل کتاب ایجاد کرد (کریمیان و نیکزاد، ۱۳۹۱: ۱۹۴)، هرگز تا دوره مشروطه اجازه چنین کاری را نداشته‌اند. بر این اساس معماری مذهبی زرتشتیان اگرچه سعی کرد، ویژگی معماری پیش از اسلام را حفظ کند اما با وجود محدودیت‌های فقهی قانون اهل ذمه، هیچ‌گاه توان آشکارکردن شکوه و صلابت را نداشته است. چنانچه مطابق موارد ذکر شده، در مهرهای (آتشکده) یزد بسیار ساده، بدون تزئینات و دور از شکوه و رفعت هستند.

گفتنی است، اگر چه در دوره اسلامی کاربرد طاق و گنبد در معماری مذهبی زرتشتیان از بین نرفت اما نوع کاربرد آن بیش از آنکه یادآور معماری ساسانی و اوج عظمت آن باشد، تحت تأثیر معماری بومی منازل مسکونی قرار گرفته است. پلان و معماری درمهر کوچه بیوک^۲ یزد تأیید آشکاری بر این مدعا است. در این بنا که سازندگان آن تمام تلاش خود را در نمایاندن عظمت و بزرگی آن انجام داده‌اند، تماماً زمینی برای ساختن بنا انتخاب شده که پایین‌تر از سطح خیابان‌های هم‌جوار است. به این واسطه اگرچه بنایی مرتفع و شاخص برای آتشکده ایجاد شده است اما نمای بیرونی آن برای ساکنان محله چیزی فراتر از یک خانه سنتی نیست (مهرشاهی، ۱۳۸۸: ۱۹۳-۱۹۴). در واقع تفاوت زیادی میان یک نیایشگاه و منزل مسکونی در شهر یزد وجود ندارد و میزان رؤیت‌پذیری اماکن مذهبی زرتشتیان پیش از مشروطه بسیار پایین بوده است. جهانگردان خارجی نیز به این موضوع اذعان کرده‌اند. اورسل آتشکده یزد را بنایی مخفی معرفی می‌کند (اورسل، ۱۳۵۳: ۲۲۵-۲۲۳). همچنین ظاهر آتشکده یزد از نظر جکسن مشخصات یک پرستشگاه را نداشته است. «چون به آتشگاه رسیدم، دیدم بنایی است ساده و بی‌پیرایه. از صورت ظاهر و ورودی آن، به هیچ‌وجه تشخیص داده نمی‌شد که آنجا پرستشگاه است. دین اسلام اجازه نمی‌داد که در مقابل مساجد زیبای آن با گنبدهای فیروزه‌ای و طاق‌های اسلیمی و گلدسته‌های بلند و باریک، پرستشگاه دین دیگری سر برافرازد» (ویلیامز جکسن، ۱۳۵۳: ۴۱۶). گذار آتشکده یزد را بعد از گذشتن از پیچ‌وخم‌های بسیار در میان ساختمان‌های مدرسه یافته است و بنا به گفته او زرتشتیان تمایلی به نشان دادن بنا نداشته‌اند (گذار، ۱۳۷۱: ۱۹). بر این اساس مشخص می‌شود که زرتشتیان در این دوره حاضر به آشکارکردن و مشخص شدن بنای مذهبی خود در بافت شهر نبوده‌اند.

شرایط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی زرتشتیان اندک‌اندک با نزدیک شدن به جنبش مشروطه و نتایج حاصل از آن تغییراتی را در معماری مذهبی فراهم آورد. پارسیان هند به‌عنوان یک عامل بیرونی در اواخر دوره قاجار و مشروطه، نقش تأثیرگذاری در معماری زرتشتیان ایفا کردند و اندکی قبل از شروع جنبش مشروطه تغییراتی را در شرایط اجتماعی و اقتصادی زرتشتیان به وجود آوردند. یکی از افراد تأثیرگذار در زندگی زرتشتیان «مانکجی لیمجی هوشنگ هاتریا» بود که علاوه بر اقدامات فراوان در اصلاح زندگی و معیشت و مناسک مذهبی زرتشتیان، نسبت به تعمیر عبادتگاه‌ها و آتشکده‌ها و دخمه‌های اموات اقداماتی انجام داد (امینی، ۱۳۸۰: ۵۵-۶۰).

شرایط اجتماعی و سیاسی زرتشتیان مقارن با مشروطه و اصلاحات ناشی از آن به‌عنوان یک عامل درونی تأثیرگذار بر معماری این اقلیت قابل بررسی است. به ویژه که با ایفای نقش مستقیم زرتشتیان در این جنبش همراه بود (نائیبیان و علیپور، ۱۳۹۰: ۱۵۲). از سویی دیگر نوع نگاه زرتشتیان به حکومت پهلوی به دلایل متعدد بسیار مثبت بود و از این رو برخی از پارسیان هند همچون اردشیر ریپورتر^۳ و ارباب کیخسرو شاهرخ^۴ اقدامات متعددی در جهت روی کار آوردن رضا خان انجام دادند. همچنین پس از تثبیت حکومت رضاشاه اقلیت زرتشتیان متعاقب تحول سیاسی، اجتماعی و ایدئولوژیک بعد از مشروطه و حکومت ملی‌گرا به یکی از کانون‌های تأثیرگذار در روندهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران تبدیل شد (علیزاده و طرفداری، ۱۳۸۸: ۱۲۶-۱۲۳). در این میان رضاشاه نیز از رونق آیین زرتشت در جهت تقویت موضوع باستان‌گرایی سودجست و در راستای منافع سیاست‌های ناسیونالیسم خود استفاده کرد. این موضوع باعث حضور رسمی

نشانه‌های باستانی و آیینی زرتشتی (همچون فرورهر) به صورت رسمی در جامعه و به ویژه در معماری شد (کیانی، ۱۳۸۳: ۱۵) و بیان جدیدی از معماری ارائه کرد. یکی از علائم شاخص شیوه معماری باستان‌گرا دوره رضاشاه آن بود که معماری در خدمت ظهور و بروز عناصر قرار گرفت (رجبی، ۱۳۵۵: ۵۰). «عناصر باستانی که مورد تقلید قرار گرفتند بر دو نوع بودند: نخست: عناصر مشخص معماری مانند ستون‌ها، سرستون‌ها، پایه ستون‌ها، ورودی‌ها، پله‌ها و... دوم: عناصر تزئینی نظیر نقش برجسته‌ها، حجاری‌ها، کنگره‌ها.... (کیانی، ۱۳۸۳: ۲۱) (شکل ۱).

شکل ۱. از چپ به راست: ۱-۱ نمای بالای ورودی آدریان. ۲-۱ سرستون‌های آدریان که به صورت تزئینی با نمادهایی برگرفته از تخت جمشید به شکل گاو و شاخه‌های از انگور و برگ آن ترسیم شده‌اند. ۳-۱ ورودی آتشکده رستم باغ که به وسیله ستون‌هایی تزئینی، سرستون‌ها و کنگره‌هایی متأثر از تخت جمشید همراه با نشانه فرورهر تزئین شده‌اند.

فرایند مذکور بر معماری مذهبی زرتشتیان تأثیر گذاشت و در این دوره شاخص‌ترین بناهای مذهبی زرتشتیان یعنی آدریان تهران و آتشکده یزد ساخته شدند. بر این اساس ساخت آدریان تهران، نتیجه تغییراتی است که با حمایت پاریسیان هند از همکیشان ایرانی خود از دوره ناصرالدین‌شاه آغاز شد و با لغو پرداخت جزیه در سال ۱۲۹۹ ه.ق، انقلاب مشروطه و آزادی‌های اجتماعی پس از آن ادامه یافت و از گرایش باستان‌گرایانه دوره رضاشاه بهره برد. ساخت آدریان تهران و آتشکده یزد فصل دیگری را در معماری مذهبی زرتشتیان رقم زد. این دو بنا برخلاف سایر آتشکده‌های ساخته شده در دوران اسلامی به وضوح تمایل زیادی برای نمایاندن شکوه و عظمت القاء می‌کنند. لذا مقایسه این دو بنا با ابنیه مذهبی پیش از اسلام بیره نخواهد بود.

مهم‌ترین شباهت میان پلان آدریان تهران، آتشکده یزد و آتشکده آذرگشنسب ساسانی، وجود بناهای پیرامونی و وابسته به نیایشگاه اصلی است که به صورت یک مجموعه وابسته درکنار هم قرار گرفته‌اند. این موضوع گواهی بر اهمیت آتشکده محسوب می‌شود. همچنین نشان از آن دارد که ساخت مجموعه، تحت لوای حمایت‌های مادی و معنوی ویژه‌ای به انجام رسیده است. همچنین درونگرایی معماری در هر دو بنا از وجوه شاخص پلان‌ها به شمار می‌رود. در واقع نیایشگاه در هر دو بنا با سازه‌های معماری دیگری احاطه شده است.

قرارگرفتن آتشکده آذرگشنسب درکنار یک دریاچه طبیعی که نکته حائز اهمیت برای بناهای مذهبی پیش از اسلام به شمار می‌رود با وجود حوضچه آبی که روبه‌روی ساختمان اصلی آدریان تهران و آتشکده یزد ایجاد شده، ماهیت مشترکی در بناهای مذهبی زرتشتیان دارند. از سویی دیگر اختلاف اساسی در معماری این دو آتشکده با آتشکده ساسانی مشاهده می‌شود. مهم‌ترین اختلاف عدم کاربرد پوشش گنبدی است. پلان چهارتاقی و سقف گنبدی ویژگی بارز آتشکده‌ها پیش از آدریان تهران است؛ در حالی که پلان بنای مذهبی تهران و یزد سقفی مسطح و پوشش شیروانی دارند. البته سازندگان تلاش کرده‌اند، محل آتش را در داخل بنا نزدیک به چهارتاق اجرا کنند. با توجه به اینکه محدودیت و ممنوعیت ویژه‌ای برای کاربرد گنبد و چهارتاق در زمان ساخت بنا وجود نداشته، این موضوع تنها در مرجعیت سبکی و شرایط تأثیرگذار بر سبک‌های معماری قابل بررسی است. شرایطی که به موجب آن، سازندگان آتشکده خود را ملزم به رعایت اصول و شیوه‌های معماری مذهبی دوره ساسانی نمی‌دانستند. همچنین در آتشکده آذرگشنسب یک راهروی مسقف پیرامون بنا و

حمید افشار

تحلیلی بر مراجع سبکی معماری مذهبی زرتشتیان ایران

یک چهارتاقی مرتبط به آتشکده اصلی وجود داشته که در آدریان تهران و آتشکده یزد دیده نمی‌شود. قابل ذکر است، به غیر از نوع ساده چهارتاق‌ها که چهار درگاه باز داشتند (مانند نیاسر)، معمولاً یک دالان طواف گرداگرد بنا را احاطه می‌کرده است. این موضوع نیز خود از وجوه بارز تفاوت میان آدریان تهران و بناهای مذهبی ساسانی است.

نداشتن دالان طواف به منزله تنگنای معمار برای صرف نظر کردن از این موضوع نیست؛ بلکه نه تنها امکان ایجاد مسیری برای طواف به دور آتش مقدس فراهم بوده، تعمداً اتاق نگهداری آتش در محلی ایجاد شده است که امکانی برای طواف فراهم نیاورد. گفتنی است، اگرچه در دو پژوهش متأخر حوزه زرتشتیان اشاره‌ای گذار به این موضوع شده است اما بررسی موضوع اهمیت دارد. حیدری در رساله خود اشاره کرده که زرتشتیان برای آنکه آتش پرست خوانده نشوند، دالان طواف بر گرد آتش مقدس را حذف کردند (حیدری، ۱۳۹۲: ۱۳۲). همچنین هاتف‌نیا در توصیف سالن اصلی آدریان تهران و اتاق آتش اشاره کرده است که چون آتش را نباید تقدیس کرد و دور آن نباید گشت، قسمت انتهایی دالان «U» شکل به وسیله‌ی اتاقی مسدود شده که از آن ب عنوان اتاق موبد برای اجرای برخی مراسم خاص، استفاده می‌شود (هاتف‌نیا، ۱۳۸۷: ۹۳). بررسی پلان آدریان تهران و آتشکده یزد به خوبی نشان از این موضوع دارد (پلان‌های جدول ۳). بر این اساس درحالی که پلان بنا کاملاً این امکان را ایجاد می‌کرده که اتاق آتش در میان سالن اصلی قرار بگیرد (مانند ضریح یک امامزاده که امکان چرخیدن حول محور آرامگاه را فراهم می‌کند)، اتاق آتش از سه طرف باز و از یک سمت به دیواری متصل شده است. این موضوع هنگامی حائز اهمیت است که از ابتدا پلان و طرح ایجاد شده برای اتاق آتش چنین بوده و دخل و تصرف و تغییرات بعدی صورت نگرفته است. از سویی دیگر، چنین جایایی برای اتاق آتش در اغلب آدریان‌های موجود قابل مشاهده است. آتشکده‌هایی مانند: اله‌آباد، اهرستان، کوچه بیوک، حسن‌آباد و مزرعه کلانتر میبد امکان طواف به دور آتش را ندارند. البته باید ذکر کرد که مورد استثنائی مانند آتشکده سرده تفت نیز وجود دارد که اتاق آتش میان سالنی قرار گرفته و امکان گردش زیارت‌کنندگان به دور آن فراهم است. به نظر می‌رسد، ساختار این آتشکده که احتمالاً متعلق به دوره قاجاریه است، تغییر نکرده باشد اما در مورد سایر آتشکده‌ها که نام برده شده، جایایی اتاق آتش تعمداً به نحوی است که امکان طواف فراهم نشود (شکل‌های ۲ و ۳).

شکل ۲. اتاق آتش آتشکده‌هایی که امکان طواف را ندارند. از چپ به راست: ۱-۲ حسن‌آباد میبد ۲-۲ مزرعه کلانتر میبد ۳-۲ اله‌آباد ۴-۲ کوچه بیوک.

شکل ۳. آتشکده سرده تفت. اتاق آتش در میان بنا قرار گرفته و از چهار طرف امکان حرکت به دور آن فراهم است.

وجود دو چهارتاق کنار هم در آتشکده آذرگشنسب مورد دیگر اختلاف با آدریان تهران و یزد است. این دو چهارتاقی مجاور کاربری متمایزی داشته‌اند. چهارتاقی بزرگ در مراسم رسمی و تشریفاتی با حضور عبادت‌کنندگان استفاده می‌شد و چهارتاقی کوچک در زمان‌های عادی، محل نگهداری آتش بوده است. این موضوع یکی از سنت‌های معماری مذهبی زرتشتی بوده که آثار آن را همچنان در آتشکده‌های پارسیان هند می‌توان یافت. آتشکده‌های هند معمولاً دو فضای قدسی برای نگهداری آتش دارند. نخست گنبد که در مواقع عادی آتش در آن قرار می‌گرفت و دیگری یزشن‌گاه و یا اورویس‌گاه^۵ که در جشن‌ها و اعیاد به کار گرفته می‌شد (گایار، ۱۳۸۹: ۴۳-۴۲).

موارد ذکر شده حاکی از این مطلب است که دشواری زندگی زرتشتیان بعد شکست از مسلمانان و کاهش جمعیت این اقلیت و برخی مسائل اجتماعی موجب آن شد که ارتباط معماری پس از اسلام با گذشته قطع شود و تکرار ویژگی‌های معماری مذهبی ساسانی ضرورتی نداشته باشد. ایجاد آدریان نتیجه فرایندی بود که با همراهی کمک پارسیان هند (امینی، ۱۳۸۰: ۵۵-۶۰) و لغو پرداخت جزیه در زمان ناصرالدین شاه قاجار آغاز (آدمیت، ۱۳۶۱: ۴۳۵) و با آزادی اجتماعی دوران مشروطیت نمایان شد و در زمان رضاشاه به اوج خود رسید. کاربرد اجزاء معماری و تزئیناتی مشابه آثار دوره هخامنشی در آدریان تهران نیز نشان از این دارد که زرتشتیان فرصت را جهت ایجاد بنای مذهبی باشکوه مغتنم دانستند، لیکن مانند سبک معماری و شهرسازی این دوره که یادآور گذشته افتخارآمیز پیش از اسلام و تأکید و تمجید افراطی از آن است (حبیبی، ۱۳۸۲: ۱۶۸) تنها تقلید ضعیفی از صفت‌سازی، ستون‌ها و سرستون‌های کاخ‌های هخامنشی به نمایش درآمد.

قابل ذکر است، علی‌رغم مساعدت‌های سیاسی و اجتماعی دوره پهلوی به غیر از آتشکده‌های مذکور تنها آتشکده رستم باغ تهران در سال ۱۳۳۹ شمسی تأسیس شده است (شهمردان، ۱۳۳۶: ۲۴۵). این موضوع با محدودیت‌های سیاسی و اجتماعی برای اقلیت زرتشتیان در ارتباط نیست چراکه ساخت مدارس مانند مدرسه گیو و مدرسه فیروز بهرام تأییدی بر آزادی عمل این اقلیت در صحنه اجتماعی تلقی می‌شوند. لذا عدم تمایل به ساختن آتشکده‌های بیشتر در سطح شهرهایی مانند تهران و یزد تنها در ارتباط با جمعیت اندک زرتشتیان قابل بررسی است (افشار، ۱۳۹۹: ۱۷۱).

۴. نتیجه‌گیری

پژوهش به‌عمل آمده حکایت از آن دارد که معماری مذهبی زرتشتیان ایران از مراجع سبکی متفاوتی پیروی کرده و مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر این مراجع شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی در زمان‌های مختلف بوده است. لذا به همان اندازه که شرایط مناسب دوران ساسانی، کاربرد عناصری مانند چهارتاق و پوشش گنبدی را که نمایان‌کننده شکوه و رفعت بنا و متعاقب آن آیین زرتشت است می‌پسندید، عدم وجود ساختار مناسب اجتماعی و سیاسی بعد از دوره ساسانی در شیوه ساخت آتشکده‌ها تأثیر گذاشت. بناهای مذهبی این دوره به لحاظ ظاهری معماری چهارتاقی با پوشش گنبدی شاخص و جرزه‌های بلند و استوار ندارند. «درمهرهای» یزد بیشترین تأثیر را از معماری بومی و مسکونی اقلیم یزد دریافت کرده‌اند. این ویژگی هم در مصالح ساختمانی به کار رفته در آتشکده‌ها و هم در عناصر معماری و نوع پلان قابل تشخیص است. عمده مصالح ساختمانی به کار رفته در این بناها، خشت و گل بوده که در سال‌های اخیر با آجر نوسازی شده‌اند. پلان بنا و عناصر معماری نیز رنگ و بوی معماری سنتی یزد را دارند. کاربرد هشتی ورودی در غالب این آتشکده‌ها بیش از آنکه یک عنصر معماری مذهبی زرتشتی به شمار آید، عنصری سنتی در معماری اسلامی و بومی است. همچنین کاربرد عناصری مانند گودال باغچه، نورگیر و بادگیر را نمی‌توان با دانسته‌ها از معماری مذهبی دوران ساسانی مرتبط دانست. این موضوع به خوبی نشان از بومی‌سازی معماری مذهبی زرتشتی در دوران اسلامی دارد.

مشروطه و شرایط اجتماعی و سیاسی پس از آن و شرایط حکومت پهلوی اول که با اندیشه‌های ملی‌گرایی و باستان‌گرایی همراه شد، به‌علاوه تأثیر ویژه‌ای که برخی از چهره‌های شاخص زرتشتی اعم از ایرانیان و پارسیان هند داشتند، دیدگاه‌های زرتشتیان و نقش اجتماعی زرتشتیان را متأثر کرد. بهترین نمونه این تأثیرپذیری در معماری مذهبی آنان قابل مشاهده است. آدریان تهران به‌عنوان مهم‌ترین بنای مذهبی زرتشتیان به‌خوبی بازگوکننده سبک متمایز معماری مذهبی این دوره است. در این بنا دیگر نه تأثیر و نشانی از چهارتاق و پوشش گنبدی مشاهده می‌شود و نه نشانه‌ای از هشتی ورودی و

بادگیر و گودال باغچه که شاخص معماری سنتی و بومی هست. آدریان تهران به درستی شرایط اجتماعی و سیاسی زرتشتیان را در دوره خود بیان می‌کند. کتیبه‌های موجود بر روی بنا بر تأثیر افراد و گروه‌های شاخص در ایجاد بنا گواهی می‌دهند. کاربرد عناصری مانند ستون و سرستون متأثر از بنای تخت‌جمشید، پلان شاخص و صافه‌سازی در ساخت بنای مذهبی که برای ایجاد رفعت و عظمت بنا جایگزین جرزهای مستحکم و مرتفع چهارطاق‌های ساسانی شده‌اند، همگی بازگوکننده شرایط مساعد سیاسی و اجتماعی زرتشتیان در دوره ساخت بنا هستند. همچنین نتیجه بررسی به‌عمل‌آمده وجود سبک‌های متفاوت در ساخت بناهای مذهبی زرتشتیان را تأیید می‌کند.

سیاس‌گذاری

وجود ندارد.

منابع مالی

نویسنده اعلام می‌دارد برای انجام این پژوهش از حمایت مالی خاصی بهره‌مند نبوده است.

تعارض منافع

نویسنده این مقاله اعلام می‌دارند در انجام این پژوهش تعارض منافی با فرد دیگری وجود ندارد.

پی‌نوشت

۱. «رؤیت‌پذیری، نظام پیچیده‌ای از مجازها و ممنوع‌ها، از بودن‌ها و نبودن‌ها است. این تعریف از رؤیت‌پذیری را می‌توان این‌گونه توضیح داد که هر جامعه باید‌ها و نباید‌های خاص خود را دارد و این باید‌ها و نباید‌ها از ارزش‌های اکثریت جامعه نشئت می‌گیرد و از آنجاکه ارزش‌ها و فرهنگ‌های گروه اقلیت، متفاوت از گروه اکثریت است، در نتیجه نظامی از ممنوع‌ها و مجازها در جامعه به وجود می‌آید که مجازها قابلیت رؤیت‌پذیری را دارند و ممنوع‌ها این امکان را ندارند» (مومنی و شریعتمداری، ۱۳۹۶: ۶۹). گفتنی است، معماری گویاترین روش برای رؤیت‌پذیری است (Birghenti, 2010, p.116).
۲. درمهر کوچه بیوک در سال ۱۲۶۹ شمسی مطابق با ۱۸۹۰ میلادی هم‌زمان با سلطنت ناصرالدین شاه قاجار، با سرمایه خیراندیش هر مزدیار شهریار بمان برخوردار کوچه بیوکی و همسرش دولت مهربان، از خشت و گل و آجر و ساروج ساخته شده است. این بنا در سال ۱۳۷۵ با حفظ بافت قدیمی زیر نظر انجمن زرتشتیان کوچه بیوک بازسازی شد (مخبری، ۱۳۸۴: ۲۰).
۳. اردشیر جی ریپورتر یک انگلیسی - زرتشتی بود که به‌عنوان مستشار سفارت انگلیس و نماینده پارسیان هند در رسیدگی به امور زرتشتیان وارد تهران شد (فردوست، ۱۳۸۹: ۱۵۹-۱۳۳).
۴. نقش کیخسرو شاهرخ به‌عنوان یکی از افراد تأثیرگذار در ساخت آدریان تهران از کتیبه‌های موجود بر روی بنا مشخص است. به‌عنوان مثال درون تالار نیایش و بر روی دیوار شمالی آن، سنگ نوشته‌ای مرمری درون یک قاب مستطیل‌شکل با عبارت زیر نصب شده است: «به یاری اهورا مزدا و از دهش نیک‌اندیشان پارسیان هندوستان پایه آدریان تهران استوار گردید و از کمک نیک‌خواهان زرتشتیان تهران به فرخندی انجام یافت. خرداد ماه باستانی ۱۲۸۶، به درخواست انجمن زرتشتیان تهران و یاری سیت بهرام جی بیکاچی و رهنمونی و دستیاری این بنده کیخسرو شاهرخ».

5. Urwisgah

منابع

- آدمیت، فریدون (۱۳۶۱). امیرکبیر و ایران. تهران: انتشارات خوارزمی.
- ابن‌حوقل، محمد (۱۳۶۶). صوره الارض. ترجمه جعفر شعار. تهران: امیرکبیر.
- افشار، ایرج (۱۳۵۴). یادگارهای یزد. ج ۲. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- افشار، حمید (۱۳۹۹). تحلیل باستان‌شناختی خاستگاه و جایگاه شهری بناهای مذهبی اقلیت‌های دینی در بافت تاریخی تهران از دوره زندیه تا پایان دوره پهلوی اول، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.

حمید افشار

- امینی، تورج (۱۳۸۰). اسنادی از زرتشتیان معاصر ایران (۱۳۳۸-۱۲۵۸). تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
- اورسل، ارنست (۱۳۵۳). سفرنامه اورسل. ترجمه علی اصغر سعیدی. تهران: شرکت افست.
- پارکی، رستم (۱۳۵۳). آدریان تهران. ماهنامه زرتشتیان، ۱۹-۱۷، ۵۵-۳۲.
- پریخانیان، آناهیت، و یونا گئورگی (۱۹۸۳). جامعه و قانون ایرانی. نانوکا. شعبه ادبیات شرق. مسکو.
- حبیبی، محسن (۱۳۸۲). از شار تا شهر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حیدری، ملکه (۱۳۹۲). پژوهشی بر آثار زرتشتیان در یزد، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه سیستان و بلوچستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- حیدریان، نبوشا، شقاقی، شهریار، و دشتی، علی (۱۳۹۱). بررسی عوامل موثر بر معماری مسکن زرتشتیان کرمان. ماهنامه پیام مهندس، ۱۲(۵۶)، ۳۲-۲۶.
- خنجری، خداداد (۱۳۷۳). آتش و آتشکده. تهران: چپستا.
- خورشیدیان، اردشیر (۱۳۸۷). جهانبینی اشوزرشت، پیام آور ایرانی. تهران: فروهر.
- دابو، خورشید (۱۳۵۸). دانستی های آئین زرتشتی. ترجمه رشید شهمردان. تهران: خواجه.
- رجبی، پرویز (۱۳۵۵). معماری ایرانی در دوران پهلوی. تهران: دانشگاه ملی ایران.
- شهمردان، رشید (۱۳۳۶). پرستشگاه زرتشتیان، بمبئی: سازمان جوانان زرتشتی بمبئی.
- علیزاده، محمدعلی، و طرفداری، علی محمد (۱۳۸۸). نقش فرهنگی زرتشتیان در تقویت ملی گرایی و شکل گیری هویت ملی باستان گرا در عصر پهلوی اول. فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ، ۴(۱۵)، ۱۳۸-۱۲۱.
- فردوست، حسین (۱۳۸۹). ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، خاطرات سپهبد حسین فردوست. تهران: اطلاعات.
- کاظمی، یاغش (۱۳۸۶). آتشگاه اصفهان. اصفهان: انتشارات سازمان فرهنگی شهرداری اصفهان.
- کریمیان، حسن، و نیکزاد، میثم (۱۳۹۱). تاثیر موازین فقهی بر شکل یابی معماری و محله های مسکونی اقلیت یهودی و مسیحی در اصفهان دوره صفوی. جامعه شناسی تاریخی، ۴(۲)، ۲۲۴-۱۹۳.
- کیانی، مصطفی (۱۳۸۳). تاثیر باستان گرایی بر معماری دوره پهلوی اول. تاریخ معاصر ایران، ۳۲(۳۲)، ۷۰-۴۵.
- گایار، مرزبان جمشید جی (۱۳۸۹). راهنمای جهانی آتشکده های زرتشتیان. ترجمه الهام یعقوبیان. تهران: مام میهن.
- گذار، آندره (۱۳۷۱). آثار ایران. ج ۱. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم. مشهد: آستان قدس رضوی.
- محمدی، مریم، نیستانی، جواد، موسوی کوهپر، سید مهدی، و هژبری نوبری، علیرضا (۱۳۹۰). مطالعه گونه شناسی عناصر و اجزای معماری ایران در دوره ساسانی. نامه باستان شناسی. شماره ۱. پاییز و زمستان، ۸۳-۱۰۴.
- مخبری، مهدی (۱۳۸۴). اقلیت های دین زرتشتی و کلیمی در استان یزد. یزد: وصال.
- مسعودی، علی بن حسن (۱۹۶۵). تنبیه الاشراف. تهران: مکتبه الخياط.
- مصطفوی کاشانی، محمدتقی، و صدری، مهدی (۱۳۸۳). مجموعه مقالات در زمینه باستان شناسی. ج ۲. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مهرآفرین، رضا، و احمدی هدایتی، ابراهیم (۱۳۹۰). چهارقاپی _ آتشکده ای در کوست خوربران. باغ نظر، ۸(۱۸)، ۸۲-۷۵.
- مهرشاهی، داریوش (۱۳۸۸). ویژگی های فرهنگی و معماری آتشکده کوچه بیوک یزد. فرهنگ یزد، ۱۰(۳۶ و ۳۷)، ۱۹۷-۱۹۰.
- مومنی، سمیه، و شریعتی، سارا (۱۳۹۶). مطالعه جامعه شناختی روی ت پذیری زرتشتیان به عنوان یک اقلیت مذهبی در فضای عمومی شهر تهران. مجله جامعه شناسی ایران، ۱۸(۳)، ۸۵-۶۰.
- میرزایی، علی اصغر (۱۳۸۸). کارکرد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آتشکده ها در عصر ساسانی. پژوهش های علوم تاریخی، ۲، ۱۴۰-۱۲۳.
- ناومان، رودلف (۱۳۷۴). ویرانه های تخت سلیمان و زندان سلیمان. ترجمه فرامرز نجد سمیعی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- نانبیان، جلیل، و علیپورسیلاب، جواد (۱۳۹۰). نقش زرتشتیان در مشروطیت ایران. فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، ۹، ۱۷۷-۱۵۱.
- نفیسی، سعید (۱۳۸۳). تاریخ تمدن ایران در عصر ساسانی. تهران: اساطیر.
- هاتف نیا، نوید (۱۳۸۷). مجتمع آئینی زرتشتیان تهران. رساله کارشناسی ارشد، تهران: گروه معماری دانشگاه شهید بهشتی.
- هوف، دیتریش (۱۳۶۶). گنبد ها در معماری اسلامی. کرامت الله افسر و محمد یوسف کیانی. تهران: جهاد دانشگاهی.
- ویستهورف، یوزف (۱۳۷۷). ایران باستان از ۵۵۰ ق.م تا ۶۵۰ م. ترجمه مرتضی ثاقب فر. تهران: ققنوس.
- ویلیامز جکسن، ابراهم (۱۳۵۳). سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال). ترجمه منوچهر امیری و فریده بدره ای. تهران: خوارزمی.
- Boyce, M. (1975). Review: on the Zoroastrian Temple Cult of Fire. *Jurnal of the American Oriental Society*. Vol 95. No 3. Jul-Sep. pp 454-465.
- Brightentli, Andrea Mubi. (2010). Democracy and its visibilities. Published in "Surveillance and Democracy."

Edited by Kevin D. Haggenly and Miras Samatas. individual chapters the contributors. Published in the Tylor & Francis

- Brown, E.G. (1894). *A Year amongst the Persians*. The Academy and literature. 45. 160.
- Gignoux, P. (1991). *Les Quatre Inscriptions du mage kirdir*. Paris.
- Huff, D. (1987). Architecture II. Sassanian period. *Encyclopedia Iranica*. Vol II. Routledge & Kegan Paul. London and NewYork. pp. 329-324.
- Wieshofer, Joseph. (1986). Ardeshir 1. *Encyclopedia Iranica*. Vol 2. 4. Pp: 371-376.

COPYRIGHTS

Copyright © 2023. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

نحوه ارجاع به این مقاله
افشار، حمید (۱۴۰۲). تحلیلی بر مراجع سبکی معماری مذهبی زرتشتیان ایران. فصلنامه علمی اثر، دوره ۴۴، شماره ۳ (۱۰۲): ۳۹۴-۴۰۸.

DOI: 10.22034/44.3.394

URL: <https://athar.richt.ir/article-2-1653-fa.html>

